

nacionalnoga, za razliku od političkog prostora koji je tu problematiku proskribirao i sankcionirao. Jezičnom politikom, ističe autor, nitko nije bio do kraja zadovoljan, no najnezadovoljniji su bili Hrvati i Slovenci. Razlozi su različiti. Hrvati su posebno naglašavali opasnost od jezične unitarizacije i gubitka posebnosti hrvatskog jezika a Slovenci su isticali slab status slovenskog jezika na federalnoj razini i u JNA.

August Kovačec se bavi jezičnim skupinama bez vlastitih institucija i pita se kako je tu moguće obrazovanje na njihovu jeziku. Navodi primjer Bajaša u Međimurju i Podravini, čiji je nacionalni osjećaj fluidan (Romi, Rumunji, Hrvati, poseban etnikum), zatim Arbanasa koji govore arbanaški i hrvatski a nacionalno se izjašnjavaju kao Hrvati. Tu su kao primjeri Istrioti i Istrorumunji. Svi su oni dio hrvatskog identiteta i trebaju, smatra autor, biti briga zajednice.

Koliko islam kao religija utječe na nacionalni identitet i kakva je pozicija islama i muslimana u zapadnoj Europi, pita se *Ružica Čičak-Chand*. U zapadnoj Europi živi oko 13 milijuna muslimana. Njihova pozicija je takva da se najčešće moraju barem donekle odricati svog identiteta da bi bili prihvaćeni u socijalnom ambijentu. Ima i svjetlijih primjera, poput Belgije, u kojoj je islam ravnopravan s drugim religijama, što je očito na primjeru školskog vjeronauka u kojem sudjeluju islamski svećenici koje financira država. Autorica ističe da se iza multikulturne retorike još pojavljuje mit i stvarnost nacionalne države s dominantnom većinom i njezinom kulturnom matricom.

U zaključnom razmatranju potrebno je istaći da svojim priložima u ovoj knjizi autori daju nove priloge fenomenologiji nacionalnoga i/ili etničkoga, naročito u korelaciji s kulturom i identitetom, osvjetljavajući navedene fenomene s različitih aspekata, disciplinarnih i teorijskih. Zajedničko svim tekstovima svakako je i problematiziranje hrvatskoga nacionalnog identiteta u suodnosu s drugima: susjedima, Europom i svijetom. Upravo otvorenost hrvatske kulture i interakcija s drugim

kulturama iskorak je u odnosu na prethodno razdoblje, u čijem je vidokrugu dominiralo vlastito dvorište, a rezultanta takvog poimanja kulture i nacionalnog identiteta bila je autarkija pa i određeni stupanj izolacionizma. Ova knjiga nagovještava kvalitativno novu situaciju, koja treba na polju kulture (isto vrijedi za politiku i gospodarstvo) u potpunosti uključiti Hrvatsku u međunarodna zbivanja, uz očuvanje njezinih posebnosti, a što je sadržano u najboljim definicijama i praksi interkulturalizma.

Dragutin Babić

Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb

Nikos Papastergiadis

The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity

Cambridge: Polity Press, 2000, 246 str.

Kad bi to i bila samo izdavačka metaforička dosjetka, pojmovna kovanica *turbulencija migracija* primjereno bi iskazala onu proturječnu i teorijski teško dohvatljivu fluidnost svjetske migracijske situacije i perspektive na prijelomu stoljeća i milenija. Radi se, međutim, o mnogo ozbiljnijoj stvari, o uvjerljivu pokušaju sistematiziranja i rekonceptualiziranja temeljne migracijske problematike. Ime Nikosa Papastergiadisa, s Odsjeka za sociologiju Sveučilišta u Manchesteru, valja svakako upamtiti, jer će njegova knjiga nesumnjivo postati nezaobilaznim referentnim djelom u budućim migracijskim raspravama.

Knjiga je podijeljena na devet poglavlja: 1) Introduction: The Turbulence of Migration; 2) Mapping Global Migration; 3) The Ability to Move: Defining Migrants; 4) Globalization and Migration; 5) The Deterritorialization of Culture; 6) The Limits of Cultural Translation; 7) Philosophical Frameworks

and Politics of Cultural Difference; 8) Tracing Hybridity in Theory; 9) Conclusion: Clusters in the Diaspora.

Razmjeri i složenost suvremenih migracijskih kretanja bez premca su u ljudskoj povijesti, a njihove posljedice nadilaze ranija očekivanja. Migracije se, ističe autor u uvodnim naznakama, mogu razumjeti tek u širem kontekstu integralnog dijela radikalne preobrazbe moderniteta. Štoviše, one se nadaju kao središnja sila u samoj njegovoj uspostavi: napetost između kretanja i sedentarnosti upravo konstituira moderni život. Stoga ova fascinatna knjiga, u potrazi za *nexusom* između migracija i modernosti, ponajprije istražuje međusobno povezane procese globalizacije i migracija i razotkriva njihov učinak na ustanovljena poimanja pripadanja odnosno kulturnih identiteta.

U žestokim raspravama o uzrocima migracija šezdesetih i sedamdesetih godina razvijena su dva konkurentna teorijska modela. Jedan je počivao na voluntarističkoj perspektivi koja je kretanje ljudi u prostoru objašnjavala njihovim dualnim motivima, izazvanim s jedne strane nezadovoljavajućim ekonomskim i političkim uvjetima kod kuće (*potisni* čimbenici) i, s druge, boljim životnim izgledima negdje drugdje (*privlačni* čimbenici). Drugi, strukturalistički političko-ekonomski pristup izvodio je migracije iz globalne podjele rada između industrijaliziranih kapitalističkih zemalja *centra* na zapadu i sjeveru, te *perifernih* nerazvijenih i podrazvijenih agrarnih društava na istoku i jugu. Inherentna slabost prvog modela proizlazi iz redukcionizma po kojemu su migracije (isključivo) stvar individualnih racionalnih kalkulacija troškova i koristi, a drugoga iz ekonomskog determinizma koji je rasu (etnicitet) i rod (spol) podredio konceptu klase. U novije vrijeme rasprave o migracijskoj paradigmi, odnosno općoj teoriji migracija, gotovo su zamrle, a istraživanja su ponajprije empirijske ili eklektičke teorijske naravi.

I konzervativno-funkcionalistički i marksističko-progresivni pristupi ostajali su, kaže autor, u okvirima mehanicističkog univerzu-

ma, prikazujući migracije kao sistem »pumpanja« vode. Potrebe industrije generiraju pokretanja radne snage, a vlade otvaranjem ili zatvaranjem »ventila« reguliraju migracijske tokove. Tako krut model ne može izraziti autodinamičke i multivektorske tokove u toj turbulentnoj fazi migracija.

Pojam *turbulencije* Papastergiadis je našao u Jamesa Rosenaua koji ga je, pak, iz nove post-kvantne fizike i teorije kaosa prenio na međunarodne odnose. Za potonjeg to nije puka metafora o nestabilnosti svjetske politike po uzoru na olujno vrijeme. Promjene s kojima se suočava sadašnji svijet ne mogu se razumjeti tek kao promjene obrazaca unutar danih struktura; sam sustav, odnosno njegove strukture, zahvaćene su prijelaznim i nepostojanim promjenama. Dinamiku turbulencije karakterizira visok stupanj međuovisnosti različitih sila promjene te neizvjesnost. Primijenjen na globalne migracije, taj model objašnjava zašto su one nesvodive na jednu opću teoriju. Praktički su, naime, nestali jasno strukturirani obrasci međunarodnih migracija s neposrednim uzrocima i posljedicama.

Potreba stvaranja zajednica duboko je i univerzalno obilježje ljudskih bića. No, odnos (tradicionalan) između pripadanja i zajednice danas je uvelike uzdrman, ustvrđuje autor. Zajednice se utemeljuju u situacijama gdje je privrženost višestruka i djelomična. Ljudi mogu imati osjećaj pripadanja više nego jednoj zajednici ili mogu participirati u raznovrsnim zajednicama u pojedinim razdobljima svojega života. Napokon, linije koje odvajaju pojedine zajednice nisu uvijek vidljive, odnosno zajednice nisu više nužno određene teritorijalnim granicama. U središnjoj raspravi o konceptima zajednica, osobito dijasporičkim, knjiga se oslanja na tekuća debata preispitivanja pojmova prostora, vremena, mjesta, pripadanja i pridruživanja na širokom području društvenih, humanističkih i kulturnih znanosti, uključujući književnu i umjetničku kritiku. Papastergiadis maestralno pokazuje kako se sociološki diskurs može obogatiti novim perspektivama u

kritičkoj komunikaciji sa srodnim disciplinama upravo na problematici migracija kao eminentno multidisciplinarnom i interdisciplinarnom području istraživanja. Posebno se bavi radovima ključnih teoretičara za pitanje identiteta u kontekstu moderne kulture, kao što su Stuart Hall, Gayatri Spivak, Homi Bhabha, Nestor Garcia Canclini, Stephen Castles i Arjun Appadurai.

Veliko obećanje multikulturalizma bilo je da će osloboditi naše razumijevanje kulturalnih razlika od asimilativne logike nacionalne države. No, priznavanje manjinskih kultura pokazalo se, u najboljem slučaju, ambigvitnim socijalnim projektom, smatra autor. Multikulturalizam u novije je vrijeme predstavljen kao jedna od nekoliko pozitivnih posljedica globalizacije. U mnogim zapadnim demokratskim zemljama nesumnjivo je razina tolerancije kulturalnih razlika narasla, ali ponajprije u privatnoj sferi. U javnome životu politika multikulturalizma uglavnom je urodila dodatnim službama i selektivnom inkorporacijom imigranata. Nigdje nismo vidjeli otvoreno priznavanje potrebe razvitka multikulturalnih institucija na svim razinama života, niti radikalne redefinicije tradicionalnih koncepcija državljanstva i pripadnosti. A procjenjuje se da je čak petina svjetskog stanovništva isključena iz državljanskih prava. Da bi koncept multikulturalizma zadobio punu političku legitimaciju, konstitutivni koncept kulture treba biti ogoljen od sada prevladavajućih folklorističkih i gastronomskih elemenata, odlučan je Papastergiadis. O njemu dalje kritički raspravlja preko triju ključnih pojmova: globalizacije, deteritorijalizacije i hibriditeta.

O temeljnim društvenim promjenama koje donosi globalizacija sve više raste svijest i suglasnost, dočim o pretpostavkama i načinima na kojima se taj proces odvija postoje velika razilaženja. Tako R. Robertsona ponajprije zanimaju ljudska iskustva globalizacije; I. Wallerstein se bavi strukturalnim, ekonomskim i političkim aspektima integracije svjetskog sistema, a U. Hannerz transformacijom kulturalnih odno-

sa. Na općem teorijskom planu, sociološke diskusije o globalizaciji fokusirane su oko dvaju ključnih problema: odnosa između strukture i subjekta djelovanja (*agency*) te budućnosti nacionalne države. U knjizi se te rasprave vrednuju iz perspektive globalnih migracija. »Globalne migracije, pak, poprimaju slijedeće odlike: multiplikacija migratornih kretanja; diferencijacija ekonomskih, socijalnih i kulturalnih zaleđa imigranata; akceleracija migracijskih obrazaca; ekspanzija obujma migranata; feminizacija migracija; deteritorijalizacija kulturalnih zajednica; i višestruka lojalnost dijaspora« (86).

Pokazuje se da globalizacijski procesi ne teku ujednačeno i u svim smjerovima istodobno. »Između strahova od poplave amerikanizirane homogene kulture i nada o post-modernoj heterogenosti, na djelu su složene i često kontradiktorne sile, koje dovode u pitanje autonomiju nacionalne države« (77). Jedna od temeljnih kontradikcija globalizacije ogleda se u sve liberalnijem transferu kapitala i ideja, s jedne strane, i sve strožoj regulaciji imigracijskih tokova s druge. S masovnim seljenjem rada, mobilnošću elita unutar transnacionalnih korporacija i formiranjem iseljeničkih zajednica s njihovim dvostranim afilijacijama, globalizacija je proizvela snažan pritisak na ideale nacionalne države. Osim toga, ona potkopava socijalni oblik identifikacije, koji je vezao pojedinca s apstraktnom zajednicom nacionalne države. Međutim, implezija jednog osjećaja zajednice nije nadomještena nekom nadolazećom 'globalnom' zajednicom koja bi nudila novi univerzalizam. Paradoksalno, zaključuje Papastergiadis, globalizacija je zapravo obnovila potragu za 'etničkim korijenima'. Javljuju se negativne reakcije protiv univerzaliteta tržišta te novi oblici primordijalnih identifikacija.

Deteritorijalizacija kulture, kaže dalje autor, odnosi se na načine na koji ljudi sada osjećaju pripadnost raznim zajednicama, unatoč tomu što ne dijele zajednički teritorij sa svim ostalim članovima. Povezivanje zajednica neovisno o razdaljini i njihovo redefiniiranje putem razmjene dovelo je u pitanje ra-

nije postavke o zasebnim kulturama na ograničenim prostorima. Autentičnost kulturne formacije nije više isključivo vezana uz fizičku blizinu danog kulturnog središta. Procesi kulturne transformacije neke skupine (migranata) u stalnom pokretu (učestali posjeti mjestu podrijetla, ekonomska međuovisnost bilociranih članova obitelji, simbolički transferi, itd.) ne slijede funkcionalističke modele adaptacije i asimilacije, budući da promjene koje se događaju ne potvrđuju uvijek isti identitet i strukture izvornog oblika. Kad se, pak, pojavi napetost između dvaju kulturalnih kodova, ona nužno ne vodi u disfunkcionalne ili destruktivne odnose.

Zapravo je na djelu promjena koja se ne svodi naprosto na neki dodatak, niti ima oblik apsorpcije tako da bi novo bilo nerazpoznatljivo od staroga. U toj interakciji različiti elementi kulture se kaleme, usađuju ili prerastaču da bi koegzistirali, rastočili ili re-vitalizirali drugu kulturu. Takve forme kul-

turne translacije označene su terminom *hibriditet*. Po tome modelu identitet (skupine ili pojedinca) nikad nije jednom zauvijek dovršen, nikad se ne uklapa u jedan apsolutan oblik. Papastergiadis ukazuje na izvorno pejorativno značenje toga pojma i njegovu različitu uporabu u biologiji, antropologiji i semiotici. Posebno raspravlja o koncepcijama hibriditeta u okviru postkolonijalne teorije. Na kraju odbacuje i model hibridnosti kao nezadovoljavajuću koncepciju identiteta dijasporičkih zajednica i zalaže se za još fleksibilniji, fluidniji i otvoreniji model označen »klasterima u dijaspori«. U tome je, prema našem sudu, ostao na razini sociološki nerazrađene metafore. No, ova knjiga zbog toga ne gubi na svojoj iznimnoj vrijednosti za šire područje migracijskih studija.

Milan Mesić

Odsjek za sociologiju,
Filozofski fakultet, Zagreb